

Ludmila Krajčíríková

ORCID: 0000-0002-6068-5764

Katolícki Uniwersytet w Ružomberku

Wydział Pedagogiczny

Lewocza, Słowacja

Tvorivosť a jej možnosti využitia u rómskych žiakov

Social development and inclusion of Roma pupils

<https://doi.org/10.34739/sn.2019.19.15>

Abstract: Personal and social development of Roma pupils with special educational needs in primary schools should be linked to cross-cutting themes of teaching programs in all educational areas involved in the development of key competencies of pupils. In doing so, communication analysis as an integral part of the socialization process of human beings should be taken into account, together with the impact of socially disadvantaged Roma people on the personality of the child, and together with other factors that adversely affect the personal, social and moral development of Roma pupils with special educational needs. One of the basic and most efficient solution to the needs of Roma pupils is increasing use of didactic games in their education, as means for achieving educational objectives. Games are considered appropriate if they are interesting, motivating and undemanding for students. They constitute an effective method of teaching. An unmotivated student is not interested in learning new things. This is of course reflected in the poor results of his/her work and, consequently, in the inappropriate behaviour.

Keywords: socialization, integration, educational process, socially disadvantaged environment, social development, the game as a didactic resource

Zhrnutie: K zásadným a veľmi výrazným problémom s ktorými sa humánne orientovaná spoločnosť musí zaoberať, patrí problém spolužitia s rómskym obyvateľstvom. Tento problém je zložitý, treba ho riešiť koncepčne a komplexne a to najmä v oblasti výchovy a vzdelávania. Skvalitnenie výchovy a vzdelávania rómskych detí a žiakov zo sociálne znevýhodneného prostredia je základným predpokladom úspešnej integrácie tejto minority.

Kľúčové slová: socializácia, integrácia, vzdelávací proces, sociálne znevýhodnené prostredie, sociálny rozvoj, hra ako didaktický zdroj

Úvod

K zásadným a veľmi výrazným problémom s ktorými sa humánne orientovaná spoločnosť musí zaoberať, patrí problém spolužitia s rómskym obyvateľstvom. Tento problém je zložitý, treba ho riešiť koncepčne a komplexne a to najmä v oblasti výchovy a vzdelávania. Skvalitnenie výchovy a vzdelávania rómskych detí a žiakov zo sociálne znevýhodneného prostredia je základným predpokladom úspešnej integrácie tejto minority.

Súčasný systém výchovy a vzdelávania v základných školách treba chápať ako systém otvorený, ktorý sa mení podľa spoločenskej potreby a regionálnych možností jednotlivých škôl. Osobnostný a sociálny rozvoj je prierezovou témou vzdelávacích programov, ktorý sa podieľa na utváraní a rozvíjaní kľúčových kompetencií žiakov. Edukačný proces rómskych žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami si vyžaduje individuálny prístup ku každému dieťaťu. Vychádza zo záverov špeciálno-pedagogickej diagnostiky, ktorá je základom pre ďalšiu edukačnú činnosť špeciálneho pedagóga.

Socializácia a integrácia rómskych žiakov

Socializácia je procesom postupnej kultivácie človeka, jeho zapojením do ľudského spoločenstva z výchovnej, vzdelávacej, pracovnej, kultúrnej i subjektívnej stránky – v zmysle seba uplatnenia a seba uspokojenia. Vytvára a realizuje sa v spoločenskom živote, uprostred medziľudskej komunikácie, medziľudských vzťahov, pri vzájomnom pôsobení medzi jednotlivcom a spoločnosťou. Proces socializácie je v podstate procesom sociálneho učenia, procesom aktívneho rozvoja schopností, podmieňujúcich úspešné zapojenie do spoločenského života. Sociálna orientácia človeka sa postupne zlepšuje, zdokonaľuje a dynamickom sociálnom prostredí, v sociálnych podmienkach a požiadavkách, zlepšuje sa sociálna kreativita, regulačné a auto regulačné mechanizmy sociálneho správania. Socializácia je podmienená sociabilitou, schopnosťou a snahou sústavne sa prispôbovať meniacemu sa sociálnemu prostrediu, spoluvytvárať a udržiavať medziľudské vzťahy.

„Dieťa prichádza na svet bež možnosti výberu krajiny, rodičov, súrodencov a nevyberá si ani úroveň sociokultúrneho prostredia. Bez vlastného pričinenia príde do podmienok, v ktorých má existovať a rozvíjať sa. Je šťastím, ak je zdravé a jeho prostredie spĺňa všetky podmienky úspešného rastu rozvoja osobnosti“ [Selická, 2007].

Sociálne zručnosti v komunikácii

Pod pojmom **zručnosť** rozumieme nadobudnutú pohotovosť správne, čo najrýchlejšie a čo s najmenšou námahou vykonať istú činnosť na základe už vopred osvojených vedomostí a praktickej činnosti. Ak hovoríme o zručnosti, máme na mysli dve oblasti:

- *činnosť mentálnu* – napr. komunikácia – t.j. pohotovosť reagovať na sociálnu situáciu,
- *činnosť manuálnu* – je charakteristická šikovnosťou, samostatnosťou, úspešnosťou aj v nových a zmenených podmienkach. [Pavlov a kol. 2005]

Delenie komunikačných zručností:

- 1) receptívne komunikačné zručnosti (oblasť vnímania) – počúvanie a čítanie – procesy pochopenia,
- 2) produktívne komunikačné zručnosti (oblasť vyjadrovania) – rozprávanie, písanie – procesy tvorivé.

Počúvanie – dieťa v štádiu osvojovania si jazyka začína ako poslucháč, počúva a začína rozumieť jazyku ešte skôr, než začne rozprávať. Počúvanie je štartovacou čiarou pre ďalšie komunikačné zručnosti.

Čítanie – nechápeme ho len ako zručnosť presne vnímať a identifikovať písmená a slová, ale aj ako konštruktívny proces pochopenia textu.

Rozprávanie – schopnosť komunikovať, viesť dialóg. Rozprávačský potenciál každého dieťaťa je potrebné aktivizovať a rozvíjať.

Písanie – je to jeden zo spôsobov, ako deti prejavujú svoju individualitu. Podnecuje zvedavosť detí, je nástrojom kritického myslenia. [Palenčárová, Kesselová, Kupcová, 2003]

Sociálne-znevýhodnené prostredia a jeho vplyv na osobnostný a sociálny rozvoj rómskeho dieťaťa

Rodina si v interakcii so širším spoločenským prostredím vytvára svojskú, charakteristickú štruktúru, ktorá významne ovplyvňuje svojich členov. [Drlíková a kol., 1992]

Dieťa sa emocionálne viaže na dané prostredie, ktoré mu určuje prvé vzory správania, určité mravné normy. Rodinné prostredie rómskych rodín často nedáva adekvátne podnety pre deti. Mnohopočetnosť rodín, častý alkoholizmus, fajčenie a používanie omamných látok, ako aj vzájomné problémy,

častá nevera a incest, sociálno-patologické javy, to všetko negatívne vplýva na vývin rómskych detí. [Daňo, Ďuričeková, 2007]

Situácia v oblasti vzdelávania rómskych detí sa aj v súčasnom období javí ako alarmujúca. Adaptácia na školu je dôležitým indikátorom úspešného zaškolenia žiaka, jeho socializácie v prostredí školskej triedy i dosahovania optimálneho školského výkonu. Na to, aby sa dieťa úspešne dokázalo začleniť do života školy je potrebné splniť viaceré požiadavky:

- primeraná úroveň školskej spôsobilosti dieťaťa,
- pripravenosť školy na prijatie detí pochádzajúcich z rozličných etnických a sociálnych skupín,
- pripravenosť učiteľov na prácu s deťmi z rozličných socio-kultúrnych prostredí,
- podpora vzdelávacieho úsilia školy zo strany rodičov, ich spolupráca so školou tým, že vytvárajú deťom podmienky na systematickú prípravu na vyučovanie. [Šotolová, 2000]

Prístup k výchove a k vzdelávaniu detí do veľkej miery závisí od štátnej politiky. V minulosti sa uplatňovali represívne, donucovacie, byrokratické prístupy vzdelávania Rómov, ktorými sa bez úprimnej snahy pomôcť aj rómskemu dieťaťu rozvinúť svoj potenciál, bez snahy naozaj dosiahnuť záujem Rómov o vzdelanie, bez snahy skvalitniť spolužitie majority a minority. [VALACHOVÁ a kol., 2002]

Na Slovensku sa najmä v posledných rokoch veľa polemizuje o začlenení rómskych žiakov s postihnutím a narušením, teda žiakov so špeciálnymi výchovno-vzdelávacími potrebami, do výchovno-vzdelávacieho procesu v bežných školách. Ukazuje sa, že školská integrácia je zložitý proces založený na dostatočnej informovanosti, pripravenosti, tímovom prístupe a pozitívnom postoji všetkých zúčastnených – dieťaťa s postihnutím či narušením, jeho rodičov, učiteľov a spolužiakov, ako aj spoločnosti v širšom zmysle slova. Učiteľ vytvára motivujúce prostredie, kde sa každý cíti rešpektovaný a má šancu vymieňať si názor s ostatnými zainteresovanými. Základom pre realizáciu školskej integrácie je zabezpečenie podmienok dieťaťa pre čo najplnšie začlenenie dieťaťa s postihnutím či narušením do edukačného procesu tak, aby bol na zreteli pozitívny rozvoj osobnosti. [Vančová, 2005]

Osobnostný a sociálny rozvoj – prierezová téma

Prierezová téma „*Osobnostný a sociálny rozvoj*“ kladie dôraz na formatívne prvky, orientuje sa na subjekt i objekt, je praktická a má využitie v bežnom živote. Reflektuje osobnosť žiaka, jeho individuálne potreby a zvláštnosti. Jeho cieľom je pomáhať každému žiakovi utvárať praktické životné zručnosti, hľadať vlastnú cestu k životnej spokojnosti založenej na dobrých vzťahoch k sebe samému i k ľuďom a k svetu.

Prostredníctvom prierezovej témy v oblasti vedomostí, zručností a schopností sa žiak učí:

- porozumieť sebe samému a druhým, zvládať vlastné správanie,
- prispievať k utváraniu dobrých medziľudských vzťahov v triede aj mimo triedu,
- rozvíjať základné schopnosti dobrej komunikácie a k tomu príslušné vedomosti,
- osvojovať si študijné zručnosti,
- utvárať a rozvíjať základné zručnosti pre spoluprácu,
- získať základné sociálne zručnosti pri riešení zložitých situácií,
- osvojovať si vedomosti týkajúce sa duševnej hygieny.

Prostredníctvom prierezovej témy v oblasti postojov a hodnôt sa žiak učí:

- utvárať si pozitívny (nezraňujúci) postoj k sebe samému a k druhým,
- uvedomovať si hodnotu spolupráce,
- uvedomovať si hodnotu rôznosti ľudí, názorov, prístupov k riešeniu problémov,
- uvedomovať si mravné rozmery rôznych spôsobov ľudského správania,
- predchádzať sociálno-patologickým javom a škodlivým spôsobom správania.

Hlavnou úlohou edukačného procesu rómskych žiakov s mentálnym postihnutím je vytvoriť pevné základy pre celoživotné učenie sa, vybaviť žiakov nevyhnutnými prostriedkami a motivovať ich k učeniu. Škola ako spoločenská inštitúcia sa musí snažiť o to, aby vzdelanie pre žiakov malo zmysel a aby sa okrem iného podieľalo na osobnostnom a sociálnom rozvoji každého žiaka. K tomu je potrebné v edukačnom procese aplikovať princípy tvorivo-humanistickej výučby.

Metódy realizácie prierezovej témy

Nevyhnutnou podmienkou účinnosti a neformálnej realizácie prierezovej témy je používanie aktivizujúcich, interaktívnych učebných metód. Výber spôsobu a času realizácie prierezovej tematiky je v kompetencii každej základnej školy a vo veľkej miere závisí od osobnosti pedagóga, jeho kompetencií, kreativity a morálnych hodnôt.

V súčinnosti s princípmi tvorivo-humanistickej výchovy sa do popredia dostávajú metódy, ktoré aktivizujú žiakov k tvorivosti a vyvolávajú v ich povedomí zážitky z nových poznatkov. Medzi metódy, ktoré využívame v edukačnej činnosti patrí metóda tvorivej dramatiky, zážitkové a projektové vyučovanie.

Metóda tvorivej dramatiky má svoje opodstatnené miesto vo vyučovacom procese. Jej prostredníctvom sa dieťa učí používať jazyk a reč ako základný dorozumievací prostriedok. Pomáha rozvíjať kľúčové kompetencie žiakov, vychovávať tvorivú a vnímavú osobnosť, ktorá je schopná:

- vnímať a orientovať sa v reálnom svete okolo seba,
- orientovať sa vo vlastnom „ja“, jasne a zreteľne formulovať a prezentovať svoje myšlienky a názory, tvorivo riešiť praktické problémy,
- uvedomiť si mravné dilemy, vedieť sa v nich samostatne a zodpovedne rozhodovať,
- byť empatický, vypočuť si a rešpektovať názory iných druhých ľudí, v prípade pomôcť im,
- podrobovať svoje názory s názory iných, meniť svoje postoje a vyvíjať sa,
- spolupracovať s druhými na spoločnom diele, dokázať doviestť toto dielo až do konca a byť schopný zaň nieść zodpovednosť. [Beléniová, 2012]

Tvorivá dramatika rešpektuje dieťa, jeho vnútorný svet. Je postavená na prirodzenej činnosti, ktorá prostredníctvom detskej hry prispôsobuje sa skutočnosti. Hru môžeme charakterizovať ako dobrovoľnú ľudskú činnosť, ktorá sa prispôsobuje skutočnosti. Pre hru je príznačné nielen rozhodovanie, konanie, spolupráca, ale prítomné sú aj prvky napätie, uvoľnenie a zážitok.

Hra je dôležitým diagnostickým prostriedkom. Umožňuje dieťa spoznať v jeho individuálnych prejavoch, jeho temperament, charakterové vlastnosti, úroveň samostatnosti. Poukazuje na prejavy správania, jeho myšlienky, city, vyjadrovacie schopnosti a vzťah k životnej realite. [Podhajecká, 2006]

Prednosťou didaktických hier je stimulačný náboj. Prebúdajú aktivitu a záujem žiakov, zvyšujú zaangažovanosť detí, podnecujú ich tvorivosť, spontánnosť, spoluprácu i súťaživosť, nútia ich využívať rôzne poznatky a schopnosti a zapájať životné skúsenosti. Umožňujú im učivo nielen lepšie pochopiť, ale jednoduchšie si ho aj osvojiť. Počas realizácie didaktických hier sa žiaci intenzívne zapájajú do vyučovacieho procesu, čo prináša tvorivú, uvoľnenú a emocionálnu atmosféru. Tieto hry treba podporovať, pretože bystria dôvtip, pohotovosť a rečovú pripravenosť. Dieťa sa učí spolupracovať s inými, rešpektovať ich, niesť zodpovednosť za úspech resp. neúspech celej skupiny, znášať prehru. Získava teda aj zručnosti v sociálnej oblasti.

„Hra sa úzko spája s rozvíjaním sociálnej stránky osobnosti dieťaťa, pretože v hre sa dieťa združuje s vrstovníkmi a dohovára sa s nimi. Hra sa tak stáva prvou školou sociálnej a rečovej komunikácie, a v tom je jej sociálno-výchovný význam.“ [Opravilová, 1988]

Hra vždy pôsobí komplexne na celú osobnosť. Na základe vhodne volených hier sa rozvíja u žiaka pamäť, myslenie a reč, rozširuje sa skúsenosť žiaka, prehľbujú sa rozumové schopnosti (pozornosť, vynachádzavosť, dôvtip), predstavivosť, imaginácia či prežívanie. Prostredníctvom didaktických hier sa rozvíja aj vôľová a citová stránka žiaka. Žiaci sa učia vytrvalosti, snažia sa prekonávať prekážky a nevzdávajú sa pri prípadnom neúspechu. V didaktických hrách sa dieťa podriaďuje určitým záväzným pravidlám. Formuje sa tak disciplinovanosť, sebaovládanie, sebakontrola. Učí sa aj statočne znášať prehru. Rozvíjajú sa tiež charakterové vlastnosti, ako je čestnosť, pravdivosť, trpezlivosť, svedomitosť a ohľaduplnosť. Dieťa v hre spoznáva svoje schopnosti a porovnáva ich so schopnosťami svojich spolužiakov. Učí sa zodpovednosti za výsledok celej skupiny, uvedomuje si, že je súčasťou kolektívu. Pri správne organizovaných hrách sa vytvárajú dobré podmienky pre vytváranie sociálnych vzťahov medzi žiakmi a formovanie vzťahu medzi učiteľom a žiakom. Pedagogický význam týchto hier spočíva aj v tom, že podporujú samostatnosť, sebadôveru.

Pri hre totiž často miznú zábrany, ktoré inak znemožňujú dieťaťu aktívne sa zapájať do riešenia úloh. Hádám najdôležitejšou výhodou didaktickej hry je skutočnosť, že žiaci ju nepovažujú za učenie.

Projekt z dramaterapie

Zapojiť do aktivít utiahnuté dieťa zo sociálne znevýhodneného prostredia.

Motivačné aktivizačné činnosti:

Cieľ:

- vytvoriť pozitívnu, priateľskú atmosféru v kolektíve,
- rozvíjať schopnosť nachádzať v druhých pozitívne kladné vlastnosti,
- uvedomiť si, že každý človek je výnimočný.

Aktivita: Čo sa ti na mne páči

Pomôcky: Lopta

Motivácia: S deťmi budeme diskutovať o tom, že ľudia sú rôzni. Nieкто je veľký, iný zasa malý, tučný, chudý, pekný, škaredý ... – to sú charakteristické znaky osobnosti, ktoré vidíme zvonku. Existujú však aj vlastnosti osobnosti, ktoré nevidíme, ktoré sú ukryté v našom vnútri.

Viete aké sú vlastnosti osobnosti?

- ✓ múdrosť, šikovnosť, usilovnosť, pracovitosť ..., ale aj lakomstvo, zlomyseľnosť, pýcha ...

My dnes zabudneme na tieto zlé vlastnosti, pretože verím, že v každom z nás sa ukrýva čosi dobré výnimočné. Skúsme to v sebe navzájom nájsť.

Priebeh aktivity: Deti sedia v kruhu vyberiem 1 dieťa, ktoré začne aktivitu. Dáme mu loptu. Dieťa hodí loptu inému dieťaťu, pričom sa ho opýta: čo sa ti na mne páči? Dieťa, ktoré dosalo loptu odpovedá, pričom sa zameriava najmä na duševné vlastnosti. Lopta sa hádže dovtedy, kým sa všetci nevystriedajú.

Poznámka: Upozorníme deti, aby nehádzali loptu svojim najlepším kamarátom, ale hocikomu inému.

Pre dramatickú výchovu sú podstatné hlavne **estetické hry**:

- **hry recepcčné** – spočívajú vo vnímaní – napr. počúvanie piesní, rozprávok, divadlo,
- **hry reprodukčné** – reprodukovujú rôzne umelecké výtvyry – verše, riekanky, spev,
- **hry tvorivé** – snaha o elementárne stvárnenie rôznych výrazových prostriedkov – improvizácie, zobrazené predstavy kresbou, modelovaním a pod.

Tvorivé hry:

- *hry s predmetom* – konkrétnym alebo imaginárnym,
- *hry so slovom* – hry zamerané na zrozumiteľnosť reči, na slovnú tvorivosť, intonáciu – vychádzajú z detského slovesného folklóru,
- *hry so zvukom* – využívajú sa pri práci s rozprávkou alebo iným literárnym žánrom, žiaci sledujú rôzne zvuky z prostredia (napr. štebot vtákov v lese,),
- *hry s pohybom* – napr. pantomimicky vyjadrený názov filmu a pod.,
- *hry s priestorom* – žiaci sa naučia funkčne vnímať a využívať priestor – využívame cvičenia na sociálne situácie,
- *hry s rytmom* – hra je spojená s hovoreným slovom a pohybom,
- *hry s konfliktom* - konflikt je príznačný pre dramatickú hru. [Petlák a kol., 2011]

Zážitkové vyučovanie sa snaží prostredníctvom zážitku a skúsenosti pomôcť žiakovi získať vedomosti, schopnosti a zručnosti tak, aby si ich osvojil na celý život a využil ich v praktickom živote. Napomáha mu vyjadriť vlastné myšlienky, emócie, rešpektovať názory iných, rozvíjať empatiu, tvorivosť, schopnosť spolupráce a podobne. Nesústreďuje sa len na vyvolanie zážitku, ale predovšetkým na jeho spracovanie, čiže jeho pôžitok. Zážitkové učenie sa dnes využíva hlavne na posilnenie rozvoja osobnosti žiaka, sebazpoznanie, ovplyvnenie postojov ľudí, lepšiu kooperáciu tímu, poznanie tímových rolí, odhalenie silných a slabých miest tímovej práce, vedenie ľudí, a rozvoj kreativity.

„Deň vodníkov“

Projektové vyučovanie je moderná edukačná metóda pri ktorej sa dajú využívať ďalšie metódy ako sú napr. problémové vyučovanie, kooperatívne vyučovanie, diskusia a pod. Učiteľ vytvára problémové scenáre a otázky, ktoré vedú k tomu, aby žiaci rozmýšľali o tom, „čo“ sa učia. Scenáre projektov sú len rámcové a dotvárajú sa v spolupráci so žiakmi počas riešenia. Realizácia projektu závisí od žiakov, od ich tvorivosti, fantázie, kritického myslenia, vnútornej motivácie, záujmov a potrieb, predovšetkým od komparácie medzipredmetových vzťahov a osobnosti učiteľa. Pri tvorbe scenárov sú učitelia a žiaci inšpirovaní svojim najbližším okolím a problémami, ktoré vychádzajú z bežného života.

Z hľadiska kognitívnych cieľov projektové vyučovanie umožňuje:

- prehlbovať a rozširovať poznanie,
- integrovať poznatky do uceleného systému poznania,
- rozvíjať tvorivé myslenie,
- uvedomovať si význam a zmysel poznávania.

Edukačné a formatívne ciele spočívajú predovšetkým v rozvíjaní schopností a návykov:

- samostatne a tvorivo pracovať,
- plánovať vlastnú prácu a dokončiť ju,
- niesť zodpovednosť za svoju prácu a prekonávať prekážky,
- pracovať s informáciami (knihy, encyklopédie, internet, a pod.),
- prezentovať svoju vlastnú prácu, správne sa vyjadrovať, argumentovať,
- spolupracovať, komunikovať, tolerovať a prijímať iné názory, hodnotiť svoju prácu a prácu svojich kolegov.

Záver

Každé etnikum má niečo, čo je vlastné iba jemu. Je to mentalita, kultúra, zvyky, tradície, písané a nepísané pravidlá života. Predsudky a nevedomosť nám bránia, aby sme mali radi Rómov takých akí sú. Na každom človeku sa dá nájsť niečo dobré.

Úlohou učiteľa je vzdelávať a vychovávať svojich žiakov tak, aby boli neskôr schopní úspešne sa zaradiť do spoločnosti a byť pre ňu prínosom po všetkých stránkach. Nezanedbateľný význam v tomto smere má aj podpora z rodinného prostredia žiakov. Ak však táto prirodzená motivácia k vzdelávaniu chýba, je to nesmierne náročná úloha. Presne v takejto situácii sa nachádzajú takmer všetci učitelia rómskych žiakov. Ak chcú dosiahnuť výraz-

nejšie výsledky, musia vzbudiť záujem a motivovať prostredníctvom takých metód, foriem a prostriedkov, ktoré sú Rómom blízke, patria k ich kultúre, zmysľaniu a životnému štýlu. Musia hľadať niečo prirodzené, nenáročné, príjemné, no zároveň efektívne.

Didaktickú hru považujeme za najprirodzenejšiu, najatraktívnejšiu a zároveň najefektívnejšiu metódu práce so žiakmi so sociálne znevýhodneného prostredia. Hru milujú deti a sú vychovávané k zodpovednosti, rozvážnosti a dôslednosti.

Literatura

- Beléniová Ľ., (2012), *Tvorivá dramatika v edukačnom procese*, MPC, Bratislava.
- Daňo J., Ďuričeková M., (2007), *Cesty vzdelanosti Rómov*, Grafotlač, Prešov.
- Drliková E. a kol., (1992), *Učiteľská psychológia*, SPN, Bratislava.
- Oprailová E., (1988), *Dieťa sa hrá a spoznáva svet*, SPN, Bratislava.
- Pálenčárová J., Kesselová J., Kupcová J., (2003), *Učíme slovenčinu komunikáčne a zážitkovo*, SPN- Mladé letá, s.r.o., Bratislava.
- Pavlov I. a kol., (2005), *Pracovný materiál pre nultý ročník základnej školy – 1. časť*, MPC, Prešov.
- Petlák E. a kol., (2011), *Kapitoly zo súčasnej edukácie*, Iris, Bratislava.
- Podhajecká M., (2006), *Edukačnými hrami poznávame svet*, Prešovská univerzita, Prešov.
- Selická D., (2007), *Muž, žena a deti v rómskej rodine*, „Rodina a škola”, roč. 16, č. 5.
- Šotolová E., (2000), *Vzdělávání Romů*, Grada Publishing, Praha.
- Valachová D. a kol., (2002), *Vzdelávanie Rómov*, SPN, Bratislava.
- Vančová A., (2005), *Základy pedagogiky mentálne postihnutých*, Sapientia, Bratislava.